

Марина Стрельник
завідувачка відділу Найдавнішої
та середньовічної історії України
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Maryna Strelnyk
Head of the Department of Ancient
and Medieval History of Ukraine,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**МАТЕРІАЛИ ПОХОВАНЬ З ГРИВНАМИ «РАДИМИЧСЬКОГО ТИПУ»
(11 – ПОЧ. 12 СТ.) ІЗ РОЗКОПОК ПЕТРА ЄРЕМЕНКА
(СУРАЗЬКИЙ ПОВІТ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ) ІЗ ЗІБРАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**BURIAL ARTIFACTS WITH «RADYMYCHI-TYPE» TORCS
(11TH – EARLY 12TH CENTURIES) FROM THE EXCAVATIONS
OF PETRO YEREMENKO (SURAZH DISTRICT,
CHERNIHIV GOVERNORATE)**

Анотація

Статтю присвячено аналізу матеріалів заможних, переважно жіночих, поховань із гривнами «радимичського типу» із курганних могильників, розкопаних Петром Єременком у 1894 р. на півночі Чернігівської губернії, в Суразькому повіті та переданих до музею у 1896 р. Тоді в колекції нараховувалося десять (цілих і фрагментованих), типових для радимичів, гривен із семи населених пунктів.

На сьогодні їх залишилося лише чотири з чотирьох населених пунктів (села: Антонівка, Нова Новицька, Чертовичі та Коржевка). Гривни «радимичського типу» з сіл Антонівка та Нова Новицька вже розглядалися в окремих дослідженнях, тож основну увагу приділено матеріалам із сіл Чертовичі та Коржевка. Їх публікація має ввести до наукового обігу ряд цікавих предметів, зокрема ще дві, невідомі раніше, «втрачені» гривни «радимичського типу».

Ключові слова:

радимичі, кургани, Петро Єременко, семипроменеві та дротяні скроневі кільця, гривни «радимичського типу».

Abstract

The article analyzes materials from burial mounds excavated by Petro Yeremenko in 1894. Most of the findings are from richly equipped women's burial mounds containing «Radymychi-type» torcs. The excavation took place in the Surazh district of the Chernihiv governorate, and all the materials found there were contributed to the museum in 1896. At that time, the museum's collection included ten «Radymychi-type» torcs (both whole and fragmented) from seven sites. Today, only four torcs remain, originating from four settlements: Antonivka, Nova Novytska, Chertovychi, and Korzhevka. Prior publications have focused on the «Radymychi-type» torcs from Antonivka and Nova Novytska; therefore, this paper primarily examines materials from Chertovychi and Korzhevka. Through this publication, several previously unknown artifacts, including two «lost» «Radymychi-type» torcs, are introduced into scholarly discourse.

Keywords:

Radymychi, burial mounds, Petro Yeremenko, seven-pointed and wire temple rings, «Radymychi-type» torcs.

У Національному музеї історії України зберігаються численні старожитності, що походять із пам'яток, які стосуються слов'янських т. зв. літописних племен. Зокрема, в 1936 р. (у рамках радянської кампанії реорганізації музеїв) до Національного музею історії України (тоді Центральний історичний музей) було передано цікаву колекцію археологічних матеріалів із радимичських курганних могильників, розкопаних Петром Єременком у 1894 р. на півночі Чернігівської губернії, в Суразькому повіті. (Рис. 1) Суразький повіт входив до складу Чернігівської губернії з 1802 і до 1919 р., коли він став частиною Гомельської області. З 1926 р. його включено до складу Брянської області РРФСР. Зараз ця територія належить до Брянської обл. РФ.

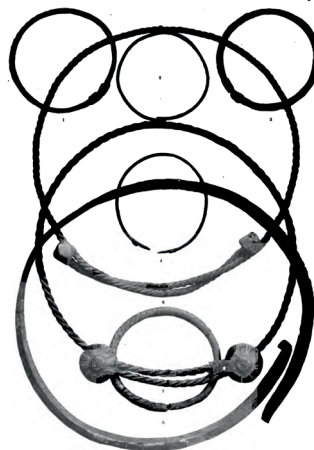

Рис. 1. Місцезнаходження курганних груп, в яких під час розкопок Петра Єременка у 1894 р. було знайдено гривни «радимичського типу»

Предмети з колекції, у кількості 187 номерів (198 одиниць), 5 листопада 1896 р. були «пожертвовані» Імператорською Археологічною комісією Музею старожитностей Київського Університету Св. Володимира, де вони перебували майже сорок років. Було також зроблено два фото: візерунчастої бляхи та підвіски¹. Вперше всі експонати представлені на виставці, створеній у 1899 р. до відкриття XI Археологічного з'їзду в Києві. На жаль, «Каталог виставки XI Археологічного з'їзду в Києві» дає лише стислий опис предметів без будь-яких малюнків чи фото. В коментарях до тексту вказується, що речі було здобуто розкопками пана Єременка в 1891 р.² Однак, згідно «Книги для запису речей Музею старожитностей Імператорського Університету св. Володимира», вони походять із розкопок 1894 р.³ Цю ж дату підтверджує і сам Петро Єременко, тож запис у «Каталозі виставки XI Археологічного з'їзду в Києві» є помилковим⁴.

Відомо, що речі з розкопок Петра Єременка 1891 р. згідно з рішенням Імператорської Археологічної комісії було передано 1895 р. у Московський історичний музей (зараз – Державний історичний музей (РФ)). Вони являли собою: 56 планшетів із нашитими предметами, 11 шийних гривен, одні вудила та шість горщиків⁵. Олександр Спіцин, аналізуючи в 1896 р. речі з розкопок Єременка в Суразькому повіті, надає таблиці з деякими фотографіями саме цих пред-

Рис. 2. Гривни та браслети з розкопок Петра Єременка у 1891 р. (таблиця V)

метів, зокрема, в таблиці V представлено гривни та браслети⁶. Вони повністю аналогічні тим, які зараз зберігаються у НМІУ. (Рис. 2)

Експонати виставки до відкриття XI Археологічного з'їзду в Києві з розкопок Петра Єременка так і не були належним чином опубліковані, й, відтак, практично відразу колекція випала з поля зору науковців, а предмети тривалий час вважалися втраченими. Показово, що деякі з них постійно знаходили своє місце в музейній експозиції. Так, у фондах НМІУ зберігається картонний планшет із петельками для підвішування, на який нашиті шийна гривна та браслет із с. Коржевка і семипроменеві скроневі кільця з с. Холевичі. Вірогід-

¹ Самоквасов Д. Я., Уварова П. С. О находках денежных кладов и других древностей // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического Съезда. – Москва: Типография общества распространения полезных книг. Преимникъ В. И. Вороновъ, 1906. – Вып. 1. – С. 58.

² Каталог выставки XI Археологического Съезда в Киеве. – Киев: Типо-литография товарищества «И. И. Кушнерев и К^о», 1899. – С. 120.

³ Національний музей історії України. – Книга для записи вещей Музея Древностей Императорского Университета св. Владимира. По разряду древностей. – Т. 2. – С. 21.

⁴ Самоквасов Д. Я., Уварова П. С. Вказ. праця. – С. 59.

⁵ Там само. – С. 58.

⁶ Спицын А. А. Вещи из раскопок П. М. Ерёменко в курганах Новозыбковского и Суражского уездов // ЗРАО. – Санкт-Петербург: типография П. И. Скороходова, 1896. – Т. VIII. – Вып. 1–2. – С. 97. – Табл. V.

но, він використовувався в експозиції у 40-х – 50-х рр. 20 ст. (Рис. 3)

Також експонувалися (стаціонарна експозиція, зал № 6; виставка «Біля витоків: меценати і засновники НМІУ», що проходила в музеї у 2018–2022 рр.) дві шийні гривни з сіл Антонівка та Нова Новицька, різні намиста, браслети, скроневі кільця. (Рис. 4, 5)

Розподілені до Києва речі були лише незначною частиною від загальної кількості предметів, знайдених Єременком у Суразькому повіті. Основна маса матеріалів була передана до Державного історичного музею в Москві. Частково їх пізніше публікували, але без зазначення конкретного місця знахідки та зберігання, із загальним підписом «З курганів колишнього Новозибківського та Суразького повітів Брянської губернії (розкопки П. М. Єременка)»⁷. Також, певна кількість речей залишилася в Новозибкові, де у 1902 р. розпочав свою роботу музей при місцевому реальному училищі, в якому тоді викладав Петро Єременко.

Видатний вітчизняний вчений народився 23 серпня 1860 р. поблизу м. Глухова, у с. Дунайська Слобідка Глухівського повіту Чернігівської губернії, в родині селян. Освіту здобував спочатку у Глухівській гімназії та Колегії Павла Галагана, а в 1881 р. вступив до Київського університету св. Володимира на історико-філософський факультет. Отримавши у 1887 р. диплом, він переїжджає в Новозибків (у якому мешкав до своєї смерті 27 лютого 1926 р.) і починає вчителювати.

Молодого викладача завжди цікавила історія Чернігівщини, особливо період, коли тут мешкали слов'янські племена й, зокрема, радимичі. Він почав збирати відомості про кургани, залишки городищ та інші пам'ятки в Но-

возибківському та прилеглому до нього Суразькому повітах.

Власне, вивчення щойно відкритих наприкінці 19 ст. радимичських старожитностей тільки розпочиналося. Ними цікавилися такі відомі дослідники, як

Рис. 3. Картонний планшет із петельками для підвішування, на який нашиті шийна гривна «радимичського типу» і браслет із с. Коржевка та семипроменеві скроневі кільця з с. Холевичі. НМІУ, 40–50-ті рр. 20 ст.

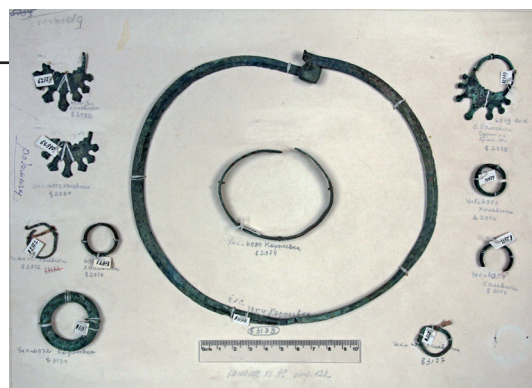

Рис. 4. Гривна «радимичського типу», скроневі кільця з с. Антонівка та браслети з с. Чертовичі. НМІУ, стаціонарна експозиція, зал № 6, 2006–2022 рр.

⁷ Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII вв. – Москва: Наука, 1982. – С. 220, Табл. XLVI (рис. 13–17); с. 221, Табл. XLVII (рис. 1–4, 6–21).

Рис. 5. Матеріали з могильника поблизу с. Нова Новицька. НМІУ, виставка «Біля витоків: меценати і засновники НМІУ», 2018–2022 рр.

Володимир Антонович⁸ та Олександр Спицин⁹. Дмитро Самоквасов у контексті дослідження сіверянських старожитностей також вивчав і пам'ятки сусідніх слов'янських племен¹⁰.

У Посожжі, зокрема і в Суразькому повіті Чернігівської губернії, розкопки могильників та городищ давньоруського часу за дорученням Імператорської Археологічної Комісії займався Володимир Антонович.

Пізніше до нього приєднався і Петро Єременко, який зробив, мабуть, найбільший внесок у розвиток регіональної археології. У 1891–1894 рр. він невтомно обстежив береги річок Іпуті та Беседі, що впадали в річку Сож, ліву притоку Дніпра¹¹. Саме ця територія, як пізніше з'ясувалося, розташовувалася в

центральної частині ареалу розселення племінного союзу радимичів, які в 9 – на поч. 12 ст. щільно заселяли територію межиріччя верхів'їв Дніпра і Десни.

Єременко зазначав, що тільки в Суразькому повіті відомо про 60 курганних груп і 23 городища. Курганів у групах було багато – від 50 до 100 і більше насипів. Як правило, в кожному ховали одного покійника. Особисто, Петро Єременко у 1891–1894 рр. розкопав понад 160 курганів (65 жіночих, 61 чоловічих, 37 невизначених) у 15 курганних групах і обстежив 18 городищ¹². Уже тоді багато курганів, особливо на рівнинах, було розорано, причиною чого стало, як вважав вчений, безземелля селян. Відносно непогано збереглися кургани в лісовій смузі та в болотяній місцевості¹³.

Дослідник звернув увагу, що більшість курганів були з трупопокладеннями, хоча зустрічалися і кремації. Кургани з кремаціями він відніс до більш ранніх (10 – поч. 11 ст.), а поширення з 11 ст. обряду трупопокладення пов'язав з християнізацією. Також він підкреслював, що більшість курганів були з бідним інвентарем: «Радимичі хоч і жили бідно, але населення регіону було численним»¹⁴. Петру Єременку належать цікаві спостереження за деталями поховальних обрядів: покійники зазвичай лежали на спині, у витягнутому положенні, а

⁸ Антонович В. Б. Погребальный тип могил радимичей // Московское Археологическое общество. Археологические известия и заметки. – Москва: Товарищество типографии К. И. Мамонтова, 1893. – С. 316–318; Антонович В. Б. Раскопки в бывшей земле радимичей, произведенные в 1893 г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Киев: Типография Корчак-Новицкаго, 1894. – Книга VIII. – С. 14–15.

⁹ Спицын А. А. Курганы, раскопанные П. М. Ерёмэнко в Суражском уезде // ЗРАО. – Санкт-Петербург: типография П. И. Скороходова, 1896. – Т. VIII. – Вып. 1–2. – С. 84–95; Спицын А. А. Вказ. праця. С. 95–103.

¹⁰ Самоквасов Д. Я. О городищах и курганах в земле северян и их значение в истории. – Чернигов: Губернская типография, 1872. – 16 с.; Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археологического съезда. – Киев, 1878. – Т. 1. – С. 185–224.

¹¹ Самоквасов Д. Я., Уварова П. С. Вказ. праця. – С. 66.

¹² Спицын А. А. Курганы... – С. 84.

¹³ Там само. – С. 90.

¹⁴ Ерёмэнко П. М. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического Съезда. – Москва: Типография об-

поховання здійснювалися на горизонті. В більшості курганів збереглися рештки домовин. Орієнтація поховань, як правило, західна, хоча було досліджено і декілька курганів із східною орієнтацією, що належали чоловікам. Жіночі поховання містили багато прикрас, чоловічі ж, навпаки, в основному безінвентарні. Він також вказав на одну з особливостей поховального обряду в регіоні – наявність в курганах незначної кількості вугілля, яке знаходилося під покійником, або над ним, а в деяких курганах – і під ним, і над ним. Вірогідно, таким чином населення заходило компроміс між давнім обрядом кремації і християнським трупопокладенням¹⁵.

Пізніше, саме за поховальним обрядом Галиною Соловйовою було розроблено сучасну класифікацію курганних пам'яток. Кургани басейну р. Іпуті вона віднесла до III локальної групи¹⁶.

Радимичські пам'ятки і надалі викликали постійний інтерес науковців, таких, як Борис Рибаків¹⁷, Галина Соловйова¹⁸, Марія Седова¹⁹, Варвара Левашева²⁰, Марія Фехнер²¹, Валентин Седов²² Володимир Богомольников²³ та інші.

Ця публікація є певною мірою продовженням серії статей про музейну колекцію матеріалів із розкопок Петра Єременка в Суразькому повіті. В попередніх дописах тематику історіографії питань було розглянуто більш детально²⁴.

щества распространения полезных книг. Преимникъ В. И. Вороновъ, 1906. – Вып. 1. – С. 101; Ерѣменко П. М. Раскопки курганов Новозыбковского уезда // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического Съезда. – Москва: Типография общества распространения полезных книг. Преимникъ В. И. Вороновъ, 1906. – Вып. 1. – С. 78.

¹⁵ Ерѣменко П. М. Производство археологических раскопок в Черниговской губернии Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1894 год. – Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов, 1896. – С. 20–21.

¹⁶ Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VII–XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) // СА. – Москва: Наука, 1956. – XXV. – С. 157.

¹⁷ Рибаків Б. А. Радзімічы // Працы секцыі археолёгіі Беларускай АН. – Т. III. – Менск, 1932. – С. 81–151.

¹⁸ Соловьева Г. Ф. Вказ. праця. – С. 138–170; Соловьева Г. Ф. Семилучевые височные кольца // Древняя Русь и славяне. – Москва: Наука, 1978. – С. 171–179.

¹⁹ Седова М. Ф. Украшения из меди и сплавов // Древняя Русь. Быт и культура. – Москва: Наука, 1997. – С. 63–79.

²⁰ Левашева В. П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 48. – Москва: Советская Россия, 1967. – С. 7–54.

²¹ Фехнер М. В. Шейные гривны // Очерки по истории русской деревни X – XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 48. – Москва: Советская Россия, 1967. – С. 55–87.

²² Седов В. В. Вказ. праця. – 328с.

²³ Богомольников В. В. Курганы радимичей // Гістарычна – археалагічны зборнік. – Мінск: Беларуская навука, 1994. – С. 23–35; Богомольников В. В. Радимичи (по материалам курганов X–XIII вв.). – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2004. – 226 с.

²⁴ Стрельник Марина. Колекція матеріалів з радимичського могильника (XI – поч. XII ст.) поблизу с. Нова Новицька Чернігівської губернії із зібрання НМІУ // Науковий вісник Національного музею історії України (5). Збірник наукових праць. Вип. 5 (відповідальний редактор Б. К. Патриляк). – Київ: Національний музей історії України, 2019. – С. 228–240; Стрельник О. О. Гривна «радимичського» типу (XI ст.) в експозиції Національного музею історії України // Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів V всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої 125-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2015. – С. 143–147; Стрельник О. О. Привіски з радимичських курганів поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії в колекції НМІУ // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. – Київ: Друк. ПП «Ощипок М. М.», 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 87–98; Стрельник О. О. Скроневі кільця радимичів з могильника поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії з колекції Національного музею історії України // Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів VI міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої 150-й річчю від дня народження М. С. Грушевського (1866–1934). – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2016. – С. 109–114.

Серед загальної кількості радимичських поховань звертають на себе увагу матеріали багатих, переважно жіночих поховань. Як правило, вони містили стандартний набір речей: прикраси (одна чи кілька шийних гривен, семипроменеві та дротяні скроневі кільця, намиста з краплеподібними підвісками і лунницями, персні та браслети); поясні пряжки та кільця; і, подекуди, залізні, невеликі за розміром, ножі чи якісь інші предмети. Бронзові шийні гривни так званого «радимичського типу» не носили окремо, вони зазвичай були складовою цілісного комплексу прикрас із семипроменевими та дротяними скроневими кільцями, намистами, підвісками тощо.

Петро Єременко під час розкопок 1894 р. у Новозибківському та Суразькому повітах зафіксував гривни при 17 кістяках. Він зазначав: «Як правило, присутня одна гривна, рідко по дві чи більше. В останньому випадку – одна гривна на шиї, друга чи третя навколо голови, або на інших частинах тіла»²⁵. При цьому, загальна кількість гривен не вказувалася.

Загалом, гривнами прийнято називати металеву шийну прикрасу у вигляді обруча. В письмових джерелах цей термін з'являється з 12 ст., а назва предмета походить від слів «грива», «загрівок». У землях слов'ян гривни широко відомі вже в 10 ст., однак максимальна їх кількість припадає на 11 ст.; у кінці 12 – на початку 13 ст. їх популярність зменшується, і у другій половині 13 – в 14 ст. вони майже не зустрічаються. Такий тип прикрас був властивий багатьом наро-

дам, зокрема північним сусідам слов'ян – балтам, фінноуграм, скандинавам. Носили їх також на Близькому та Середньому Сході. Шийні прикраси, схожі за формою на гривни «радимичського типу», були поширені в Балтійському регіоні, де вони датуються 10–11 ст. Гривни виготовляли із срібла, білону, міді, бронзи, заліза; часто вкривали сріблястим олов'янистим лудінням. Вони мали захищати людину від злих сил, подекуди навіть вірили, що така прикраса оберігає душу людини і не дає їй покинути тіло²⁶.

Перша спроба класифікації східнослов'янських гривен належить Артемію Арциховському (на основі старожитностей в'ятичів)²⁷. Ця класифікація виявилася локальною і неповною. В 1932 р. Борис Рибаків запропонував ввести термін гривна «радимичського типу», щоб виділити в окрему групу типові шийні прикраси кінця 10–11 ст. із басейну річки Сож²⁸. У 60-х рр. 20 ст. Марія Фехнер на основі класифікації Арциховського розробила власну, виокремивши 4 види цих прикрас: 1. Так звані «дротові» – із кінцями, що заходять один за другий і поперечним перетином у вигляді рівнобедреного трикутника з широкою основою і тильною частиною округлої форми; 2. дротяні – рівномірно витягнуті з товстого чи тонкого дроту; 3. пластинчасті; 4. плетені. У кожному з типів було виділено по декілька підтипів²⁹. Ця класифікація є актуальною і зараз. Її в своїх роботах використовували Марія Сєдова³⁰, Володимир Богомольников³¹, Галина Корзухіна³² та інші

²⁵ Ерєменко П. М. Могильники и городища... – С.97.

²⁶ Сєдова М. Ф. Вказ. праця. – С. 71.

²⁷ Арциховский А. В. Курганы вятичей. – Москва: РАНИОН, 1930. – С. 66–71.

²⁸ Рибаків Б. А. Вказ. праця. – С. 90.

²⁹ Фехнер М. В. Вказ. праця. – С. 65–66.

³⁰ Сєдова М. Ф. Вказ. праця. – С.16–19. – Табл. 52.

³¹ Богомольников В. В. Радимичи... – С. 182.

³² Корзухіна Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1954. – С. 21.

дослідники. Остання проаналізувала знахідки гривен у складі скарбів.

Усі гривни «радимицького типу» належать до типу 1 (за класифікацією Фехнер). У цілому, вони вирізняються своєрідністю та єдністю стилю виконання. Так, Марія Фехнер вважала ці гривни продукцією виключно місцевих міських ремісників, які орієнтувалися на власний смак, моду та попит. У своїй роботі вона проаналізувала 23 подібні гривни з одинадцяти пунктів³³. Мали гривни і певні відмінності, спрямовані переважно на цілісне естетичне сприйняття жіночого образу – здебільшого це стосувалося розмірів та форми голівок, що розміщувалися на кінцях виробу і найбільше акцентували на собі увагу (розетки, багатогранники, конусоподібні, округлі (т. зв. «рильця») тощо. Голівки відливалися окремо і насаджувалися на загнутий доверху кінець виробу, інколи кінці просто загиналися гачком³⁴. **(Рис. 12)**

Крім, власне, радимицького ареалу, незначна кількість гривен «радимицького типу» походить із території сусідніх племен: сіверян (Гочевський та Голубовський курганні могильники); одиничні екземпляри відомі в кривичському та у в'ятичському регіонах³⁵.

Серед переданих до музею речей із розкопок Петра Єременка було десять (цілих і фрагментованих) гривен із семи пунктів. Воєнне лихоліття Другої світової війни не обминуло цю колекцію, тож багато речей було втрачено, зокрема і більшість гривен. На сьогодні їх залишилося лише чотири з чотирьох населених пунктів (села: Антонівка, Нова Новицька, Чертовичі та Коржевка). Всі вони є типовими для радимиців. Свого часу речі передавалися без прив'язки до якогось конкретного похован-

ня чи кургану, вказувалося лише місце знахідки. Крім того, кожна курганна група налічувала по декілька курганів і серед переданих речей із одного пункту могли бути предмети кількох поховань, тож зібрати інвентар хоча б одного з них практично неможливо.

Гривни «радимицького типу» з сіл Антонівка та Нова Новицька вже зайшли своє місце в публікаціях³⁶. Обидві виготовлені з товстого дроту, більша їхня частина в перетині являє собою рівнобедрений трикутник із широкою основою. Тильна частина (довжиною 110 мм), яка прилягає до шиї, виготовлена з дроту, круглого в перетині. Зворотний бік гривен плоский і не орнаментований.

Типовою для ареалу радимиців є гривна «радимицького типу» з с. Антонівка (НМІУ, інв. № В 4526/51). Її лицьовий бік прикрашений карбованим орнаментом «вовчий зуб» – двома рядами мініатюрних трикутників із точками, повернутих вершинами один до одного, а кінці оздоблено насадженими конусоподібними, з розплющеним верхом, голівками. Розміри 200x185 мм. **(Рис. 6)**

Рис. 6. Гривна «радимицького типу». с. Антонівка Суразького повіту Чернігівської губернії. Лицьовий та зворотний боки

³³ Фехнер М. В. Вказ. праця. – С. 65–66.

³⁴ Фехнер М. В. Вказ. праця. – С. 85.

³⁵ Седов В. В. Вказ. праця. – С. 113, 156.

³⁶ Стрельник О. О. Гривна «радимицького» типу... – С. 143–147; Стрельник Марина. Вказ. праця. – С. 235.

Гривна з с. Нова Новицька (НМІУ, інвентарний № В 3419) аналогічна попередній. На лицевому боці подекуди проглядається рубчастий орнамент. Кінці виробу завершуються наконечниками у вигляді гачка та десятипелюсткової розетки. Подекуди на поверхні збереглися сліди олов'янистого лудіння. Розміри: d – 225 мм, ширина – 3–10 мм, товщина – 2–3 мм, d розетки – 20 мм, ширина гачка – 6 мм. (Рис. 7)

Подібними до них є гривни «радимичського типу» з сіл Чертовичі та Коржевка.

Поблизу Чертовичів (зараз – с. Ольховка Суразького р-ну Брянської обл. РФ) Петро Єременко вказав на 10 курганних груп, зафіксувавши їх місцезнаходження: в кінці села, на городах, знаходилося два кургани; на відстані одної версти (1,06 км) вліво від дороги на Клинці було ще 14 курганів і велика група (до 90 курганів, з яких 60 неушкоджених) між селами Чертовичі та Клинці. Вони були доволі великими – діаметр найбільшого кургану становив 12 м, навколо кожного розташовувалися невеличкі ровики. Чертовичькі кургани вирізняло багатство поховань³⁷.

На момент передачі до музею, колекція з с. Чертовичі була однією з найбільших (44 предмети) і за кількістю поступалася лише Антонівці (67 речей). Але при звірці 1948 р. було записано тільки 13 предметів³⁸. Зараз – в наявності лише вісім (п'ять фрагментів тонких дротяних кілець розсіпалися і були списані). Нижче наведено опис наявних предметів.

Чертовичька гривна (НМІУ, інвентарний № В 2964) виготовлена з товстого дроту, має двосхилопластинчасті кінці, які далеко заходять один за другий, і завершується пірамідальними, з розплющеним верхом, голівками (одну

Рис. 7. Гривна «радимичського типу». с. Нова Новицька. Лицьовий і зворотний боки гривни (1) та фрагменти виробу (2–4)

голівку відлаmano і втрачено). Більша частина виробу в перетині являє собою рівнобедрений трикутник із широкою основою (3x3x16 мм). (Рис. 8)

На лицевому боці подекуди проглядається орнамент «вовчий зуб». Зворотний бік гривни плоский, не орнаментований. Тильна частина, яка прилягає до шиї, виготовлена з дроту, круглого в перетині (діаметр – 2 мм, довжина – 80 мм).

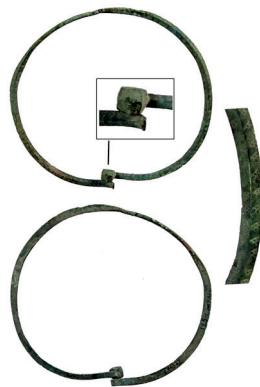

Рис. 8. Гривна «радимичського типу». с. Чертовичі Суразького повіту Чернігівської губернії. Лицьовий та зворотний боки; фрагменти виробу

³⁷ Спицын А. А. Курганы, раскопанные П. М. Ерёменко.... – С. 94.

³⁸ Національний музей історії України. – Інвентарна книга № 2 (з 28 серпня 1948 р.). – С. 29–30.

Рис. 9. Браслети (1–3) та фрагменти залізного ножа (4). с. Чертовичі Суразького повіту Чернігівської губернії з розкопок Петра Єременка у 1894 р.

Розміри гривни: діаметр – 174x180 мм, висота голівки – 10 мм, ширина – 12–4 мм. Товщина – 2–3 мм. Поверхня гривни деформована, погнута, краї виробу вищерблені.

У музеї збереглися також шість, типових для радимичських поховань, бронзових браслетів із незамкненими кінцями з Чертовичів. Такі браслети були дуже популярним типом прикрас серед радимичанок, їх знаходять у більшості жіночих поховань. У давнину браслети називали «обруч» чи «зап'ястя»³⁹. Їх носили як на лівій, так і на правій руці, часто на обох, іноді по кілька штук. Рештки тканини зустрічаються як над браслетом, так і під ним⁴⁰. Класифікацію браслетів уперше запропонував Артемій Арцихівський⁴¹, дещо розширила Варвара Левашева⁴² і до-

повнила Марія Седова. Згідно цієї класифікації, всі браслети розділено на 10 видів: 1. – дровоті; 2. – виті; 3. – псевдовиті; 4. – кручені; 5. – плетені; 6. – литі; 7. – порожнисті; 8. – масивні; 9. – пластинчасті; 10. – стулчасті. В рамках видів виділено типи⁴³:

1. Браслет із товстого дроту, зі звуженими та заокругленими кінцями, які злегка заходять один за другий. (Вид 1, за Седовою). Частково зберігся лінійний, заглиблений орнамент. (НМІУ, інвентарний № В 2960). Розміри: діаметр – 57–60 мм, ширина – 3–8 мм, товщина – 1 мм. Відреставрований. **(Рис. 9.1)**

2. Браслет із товстого дроту, зі звуженими та заокругленими кінцями, які частково заходять один за другий. (Вид 1, за Седовою) Неорнаментований. (НМІУ, інвентарний № В 2959). Розміри: діаметр – 57–62 мм, ширина – 4–10 мм, товщина – 2 мм. Поверхня нерівна, сліди корозії. **(Рис. 9.2)**

3. Браслет литий, із звуженими та загостреними кінцями. (Вид 6, за Седовою). Неорнаментований. (НМІУ, інвентарний № В 2965). Розміри: діаметр – 56–60 мм, ширина – 4 мм, товщина – 1–3 мм. Поверхня нерівна. **(Рис. 9.3)**

4. Браслет псевдовитий, із звуженими та загостреними кінцями. (Вид 3, за Седовою). (НМІУ, інвентарний № В 2961). Розміри: діаметр – 56 мм.

5. Браслет псевдовитий, із звуженими та загостреними кінцями. (Вид 3, за Седовою). (НМІУ, інвентарний № В 2962). Розміри: діаметр – 63 мм.

6. Браслет псевдовитий, із звуженими та загостреними кінцями. (Вид 3, за Седовою). (НМІУ, інвентарний № В 2963). Розміри: діаметр – 65 мм. Останні три браслети з 2006 р. і до 24 лютого 2022 р.

³⁹ Левашева В. П. Браслеты // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 48. – Москва: Советская Россия, 1967. – С. 208.

⁴⁰ Седова М. Ф. Вказ. праця. – С. 74.

⁴¹ Арциховский А. В. Вказ. праця. – С. 171.

⁴² Левашева В. П. Браслеты... – С. 211

⁴³ Седова М. Ф. Вказ. праця. – С. 93–121.

перебували в експозиції музею, в залі № 6. (Рис. 4)

I, нарешті, останній предмет (вірогідно залізний ніж), який складається з трьох фрагментів. (НМІУ, інвентарний № В 1238). Розміри: 1. – 12x20x87 мм, 2. – довжина 40 мм, 3. – довжина 15 мм. (Рис. 9.4) У «Каталозі виставки XI Археологічного з'їзду в Києві» його позначено, як «залізний ніж з дерев'яним черенком та частина іншого ножа?»⁴⁴.

Також, у «Каталозі виставки XI Археологічного з'їзду в Києві» знаходимо перелік втрачених Чертовичських матеріалів. Так, зазначено, що з одного жіночого поховання походили прикраси головного убору з рештками волосся та шнура для кріплення: три бронзових семипроменевих кільця, одне кругле бронзове дротяне, з кінцями, що заходять один за другий та срібне спірале-подібне дротяне кільце («спіраль в п'ять обертів з вушком для підвішування»). Останнє було характерним для племені сіверян, ареал розселення яких межував із радимичами⁴⁵. Подекуди такі кільця зустрічаються і в інших радимичських могильниках, таких, як курганна група біля с. Людково (долина Іпуті) та с. Кветунь (Подесення)⁴⁶.

Крім цих прикрас, було передано ще шість бронзових та срібних (можливо вкритих олов'янистим лудінням?) семипроменевих кілець (з яких три срібних було знайдено в одному похованні). При них також були рештки волосся та шкіри⁴⁷.

Отже, виділено принаймні два багатих головних убори з жіночих поховань

у Чертовичах, при яких могла бути шийна гривна⁴⁸. Зафіксовано також певну кількість звичайних круглих бронзових та срібних скроневих кілець⁴⁹.

Серед речей із Чертовичів було багато різних разків намист: намистини бурштинові, пастові різних кольорів, золотоскляні, бісерні. Доповнювалися намиста підвісками: «круглими, литими, ажурними із вписаним в коло хрестом та лунницями»⁵⁰.

Цікавою деталлю одягу були рештки, вірогідно, стоячого комірця: «шматочки тонкої тканини, розшитої шовком та шість мініатюрних бронзових гудзиків»⁵¹. Комірці є доволі рідкісними знахідками. Доповнювали картину різноманітні бронзові перстні⁵².

Ще один типовий набір предметів із гривнами «радимичського типу» походить із с. Коржевка, що неподалік від Чертовичів, де Петро Єременко зафіксував дев'ять курганних груп. Було досліджено 56 курганів середнього розміру, в трьох верстах (3,18 км) від Коржевки. Всі вони були напівроззораними. Поховання здійснювалися в домовинах. Кургани розташовувалися неподалік від городища, яке було збудоване на підвищенні, біля р. Голубівка, посеред болота і було оточене двома валами. Його також було пошкоджено оранкою⁵³.

Крім гривен, поблизу Коржевки були знайдені семипроменеві та дротяні скроневі кільця, намиста, персні, браслети, поясні пряжки. За «Каталогом виставки XI Археологічного з'їзду в Києві» з Коржевки було передано

⁴⁴ Каталог... – С. 125–130. Каталогний № 1317.

⁴⁵ Каталог... – Каталогний № 1264–1268.

⁴⁶ Седов В. В. Вказ. праця. – С. 153.

⁴⁷ Каталог... – Каталогний № 1269–1275.

⁴⁸ Каталог... – Каталогний № 1296.

⁴⁹ Каталог... – Каталогний № 1276–1296.

⁵⁰ Каталог... – Каталогний № 1298–1302.

⁵¹ Каталог... – Каталогний № 1303.

⁵² Каталог... – Каталогний № 1304–1310.

⁵³ Ерєменко П. М. Могильники и городища.... – С. 100, 103.

20 предметів⁵⁴, на сьогодні залишилося вісім: гривна, браслети, разок золотоскляного намиста, дротяний перстень та товсті поясні кільця.

Серед прикрас із с. Коржевки виділяється бронзова лита шийна гривна «радимичського типу» (НМІУ, інвентарний № В 3133). Вона виготовлена з товстого дроту, кінці далеко заходять один за другий і завершуються голівками-кубиками (одну голівку відламану), (тип 1 (дротові), за Фехнер)⁵⁵. Більша частина виробу в перетині являє собою рівнобедрений трикутник із широкою основою. На лицевому боці подекуди проглядається орнамент «вовчий зуб». Зворотний бік гривни плоский, не орнаментований. Тильна частина, яка прилягає до шиї виготовлена з дроту, круглого в перетині (діаметр – 2 мм, довжина – 80 мм). Розміри гривни: діаметр – 196x176 мм, ширина – 16 мм, висота голівки – 10 мм, ширина – 10 мм. Поверхня гривни деформована, погнута, краї виробу вищерблені, орнамент напівстертий, корозія. **(Рис. 10)** У «Каталозі виставки XI Археологічного з'їзду в Києві» згадувалося, що голівки гривни були зв'язані тонким срібним дротом⁵⁶.

У Коржевських курганах «Каталог виставки XI Археологічного з'їзду в Києві» фіксує наявність уламків ще однієї, втраченої гривни: «уламки шийної гривни, обвитої шнуром із срібного дроту»⁵⁷. Більше нічого конкретного про цю гривну не повідомляється.

Зберігся також разок яскравого золотоскляного намиста (двадцять п'ять намистин (НМІУ, інвентарний

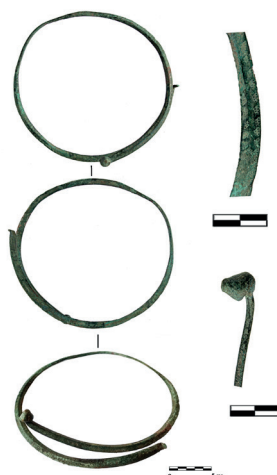

Рис. 10. Гривна «радимичського типу». с. Коржевка Суразького повіту Чернігівської губернії. Лицьовий та зворотний боки; фрагменти виробу

№ В 3202). Раніше, за «Каталогом виставки XI Археологічного з'їзду в Києві», разок складався з 28 намистин⁵⁸. Усі намистини середнього розміру, різні за формою: циліндричні – вісім штук, бочкоподібні – дев'ять штук та біконічні – вісім. Розміри намистин: діаметр – 5–7 мм, висота 5–6 мм, діаметр отвору з нерівними краями – 3–5 мм, канал отвору – конічної форми. Самі намистини нерівні та не завжди правильної округлої форми, кожна з них виготовлена окремо. **(Рис. 11,2)**

Назви «золотоскляні» та «срібноскляні» намистини були запропоновані Артемієм Арцихівським ще у 1930 р. Він же виділив форми намистин: циліндричні, біконічні, циліндробіконічні тощо⁵⁹. Класифікація намистин була розроблена Юлією Щаповою⁶⁰. Наші намистини належать до відділу I, тип 6 (за Щаповою).

Основними виробниками золотоскляних та срібноскляних намист у давнину були Сирія (кінець 10 ст.) і Візантія (з 11 ст.), пізніше налагоджується власне виробництво (в більшості срібноскляні дрібні та середні намистини з Києва)⁶¹.

⁵⁴ Каталог... – С. 120.

⁵⁵ Фехнер М. В. Вказ. праця. – С. 56.

⁵⁶ Каталог... – Каталогний № 1254.

⁵⁷ Каталог... – Каталогний № 1255.

⁵⁸ Каталог... – Каталогний № 1252.

⁵⁹ Арциховский А. В. Вказ. праця. – С. 33, 139.

⁶⁰ Щапова Ю. Л. Стекланные бусы древнего Новгорода // МИА. – № 55. – Том I. – Москва: Издательство Академии наук СССР. – С. 169–171.

⁶¹ Безбородов М. А. Технология производства стеклянных бус в древности // Очерки по истории рус-

Намистини з НМІУ мають, характерні для візантійського імпорту, ознаки: фольга вкриває їх не на всю висоту, а тільки середню частину, причому майже завжди видно стик країв фольги вздовж намистин⁶².

Із Коржевки також походять два орнаментованих бронзових браслети з незамкнутими кінцями:

1. Браслет бронзовий пластинчастий, із незамкнутими кінцями, оздоблений кружальним карбованим орнаментом (НМІУ, інвентарний № В 2974) (Вид 9, за Седовою) Розміри: діаметр – 52–72 мм, ширина – 14–18 мм, товщина – 1 мм. Деформований, орнамент напівстертий, корозія. (Рис. 11,1)

Рис. 11. Браслети (1, 7), разок намиста (2) та кільця (2–6). с. Коржевка Суразького повіту Чернігівської губернії з розкопок Петра Єременка у 1894 р.

2. Браслет бронзовий пластинчастий, із незамкнутими кінцями, один із кінців оздоблений орнаментом у вигляді перехрещеного прямокутника (НМІУ, інвентарний № В 2975). Розміри: діаметр – 40х45 мм, ширина – 14 мм. Деформований, орнамент напівстертий, корозія. (Рис. 11,7)

Частими знахідками в радимичських курганах є різноманітні кільця та персні, причому термін «перстень» відомий у письмових джерелах (берестяні грамоти) вже з 11 ст. Найбільшого поширення вони набувають у 11–12 ст.⁶³ Їх можна зустріти майже в кожному жіночому похованні: один або декілька. Не обов'язково персні були на руці, подекуди вони розташовувалися поряд із кістяком, можливо, як дар покійниці. Персні прийнято поділяти на чотири типи: 1. – дротові; 2. – виті; 3. – плетені; 4. – пластинчасті⁶⁴. Коржевський екземпляр належить до найпоширеніших у сільського населення в регіоні круглодротових перснів. Він бронзовий із незамкненими кінцями, виготовлений із товстого дроту, овального в перетині (НМІУ, інвентарний № В 2978). Розміри: d – 24 мм, d дроту – 2х3 мм (Тип 1, за Седовою). (Рис. 11,3)

Також із цієї пам'ятки походять три поясних кільця із запаяними кінцями. Такі кільця доволі часто зустрічаються в радимичських похованнях⁶⁵. Кільця з'єднували окремі частини ремня і слугували для кріплення дрібних предметів⁶⁶.

1. Кільце бронзове з товстого дроту, круглого в перетині із запаяними

скої деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 33. – Москва: Советская Россия, 1959. – С. 227,232; Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. – Москва: Издательство Московского университета, 1972. – С. 87.

⁶² Щапова Ю. Л. Стекланные бусы... – С. 309. – Табл. 63, 1–5; Щапова Ю. Л. Украшения из стекла // Древняя Русь. Быт и культура. – Москва: Наука, 1997. – С. 89.

⁶³ Недошвина Н. Г. Перстни // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 48. – Москва: Советская Россия, 1967. – С. 255.

⁶⁴ Седова М. Ф. Вказ. праця. – С. 76, табл. 59.

⁶⁵ Кенько П. М. Поясная фурнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.) Свод археологических источников. – Минск: Беларуская навука, 2012. – С. 75.

⁶⁶ Мурашова В. В. Поясной набор // Древняя Русь. Быт и культура. – Москва: Наука, 1997. – С. 79.

кінцями (НМІУ, інвентарний № В 1228). Розміри: d – 24 мм, d дроту – 2 мм. **(Рис. 11,4)**

2. Кільце бронзове поясне з товстого дроту, круглого в перетині (НМІУ, інвентарний № В 3125). Розміри: d – 30 мм, d дроту – 4 мм. Кільце сильно кородоване, є втрати металу. **(Рис. 11,5)** В «Каталозі виставки XI Археологічного з'їзду в Києві» зазначено, що воно було з рештками ремня⁶⁷.

3. Кільце бронзове поясне з товстого дроту, круглого в перетині (НМІУ, інвентарний № В 3124). Розміри: d – 30 мм, d дроту – 4 мм. **(Рис. 11,6)**

Крім наявних речей, на виставці 1899 р., згідно «Каталогу виставки XI Археологічного з'їзду в Києві», було представлено ще дванадцять предметів із с. Коржевка⁶⁸. Серед них два семипроменевих бронзових кільця («семилопасні лунниці», за «Каталогом виставки XI Археологічного з'їзду в Києві»)⁶⁹ та шість бронзових дротяних кілець⁷⁰. Крім гривен, шийні прикраси репрезентував багатий набір намист: «Ще дві скляних буси, обтягнуті золотом»⁷¹ та намиста з 15 скляних бус, обтягнутих золотом, 12 скляних бус, обтягнутих сріблом, дві намистини з темної пасти із жовтими вічками, одної срібної, зробленої з уламка плаского персня, бубонців та, дрібних бісерних намистин»⁷². Поясна гарнітура, крім поясних кілець включала також дві бронзові пряжки із залізним язичком та рештками тканини на звороті⁷³.

Зазначені речі цілком могли становити поховальний інвентар одного кургану – багатого жіночого поховання. Представлений весь набір характерних речей: прикраси головного убору, гривни та намиста, перстень, поясні пряжки та кільця.

Цікаво, що в переліку експонатів виставки до XI Археологічного з'їзду в Києві із розкопок Петра Єременка було іще п'ять гривен «радимичського типу», які на сьогоднішній день є втраченими. Так, із с. Антонівка, крім наведеної гривни, походили ще дві: «Бронзова пласка шийна гривна з конічними голівками, орнаментована дрібним пунктиром»⁷⁴ та «уламки такої ж самої гривни, з масивною срібною розеткою та вушком»⁷⁵.

А серед предметів, знайдених біля с. Попова Гора знаходилася також і гривна «радимичського типу» – «Бронзова пласка шийна гривна з чотирикінцевими голівками»⁷⁶. Ідентичну гривну було знайдено біля с. Голубовка: «Бронзова пласка шийна гривна з кінцями, що заходять один за другий і чотирикінцевими голівками»⁷⁷.

І, нарешті, остання гривна з с. Холевичі – «Уламки плаского обруча, шийної гривни, обвиті срібним шнурком»⁷⁸. Судячи з опису, втрачені гривни були типовими для радимичського ареалу і мають широкі аналогії, зокрема і серед старожитностей, які зберігаються у НМІУ. **(Рис. 12)**

⁶⁷ Каталог... – Каталожний № 1263.

⁶⁸ Каталог... – Каталожний № 1243–1263.

⁶⁹ Каталог... – Каталожний № 1243–1244.

⁷⁰ Каталог... – Каталожний № 1245–1250.

⁷¹ Каталог... – Каталожний № 1251.

⁷² Каталог... – Каталожний № 1253.

⁷³ Каталог... – Каталожний № 1259–1260.

⁷⁴ Каталог... – Каталожний № 1408.

⁷⁵ Каталог... – Каталожний № 1409.

⁷⁶ Каталог... – Каталожний № 1481.

⁷⁷ Каталог... – Каталожний № 1324.

⁷⁸ Каталог... – Каталожний № 1240.

Таким чином, у багатих жіночих похованнях спостерігаємо усталений та типовий набір прикрас: семипроменеві та дротяні скроневі кільця, намиста з підвісками, подекуди гривни, персні, браслети, поясні пряжки та кільця. В багатьох випадках предмети розкопок Петра Єременка в Суразькому повіті передавалися до музею із залишками волосся, тканини, шнурів, шкіряних деталей тощо. Це могло б стати неоціненним джерелом для реконструкції костюма заможних радимичанок, однак, на сьогодні всі органічні рештки з цієї колекції втрачено.

Відповідно до аналогів, речі з сіл Чертовичі та Коржевка Суразького повіту Чернігівської губернії можна впевнено датувати 11 – початком 12 ст.

Публікація Чертовичьких та Коржевських матеріалів із розкопок Петра

Єременка із колекції НМІУ вводить до наукового обігу ряд цікавих предметів, зокрема ще дві, невідомі раніше, гривни «радимичського типу».

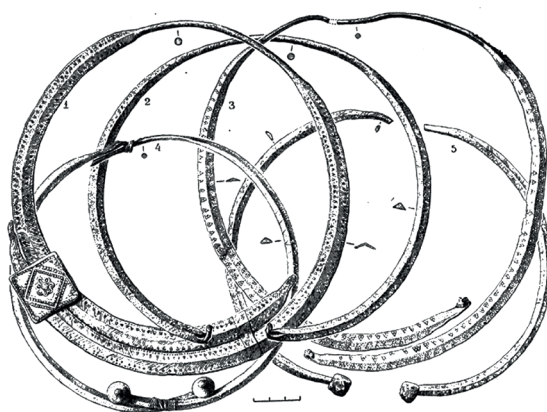

Рис. 12. Приклад аналогій музейних гривен «радимичського типу».
Басейн р. Сож

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонович В. Б. Погребальный тип могил радимичей // Московское Археологическое общество. Археологические известия и заметки. – Москва: Товарищество типографии К. И. Мамонтова, 1893. – С. 316–318.

Антонович В. Б. Раскопки в бывшей земле радимичей, произведенные в 1893 г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Киев: Типография Корчак-Новицкого, 1894. – Кн. VIII. – С. 14–15.

Арциховский А. В. Курганы вятичей. – Москва: РАНИОН, 1930. – 223 с.

Безбородов М. А. Технология производства стеклянных бус в древности // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 33. – Москва: Советская Россия, 1959. – С. 225–234.

Богомольников В. В. Курганы радимичей // Гістарычна – археалагічны зборнік. – Мінск: Беларуская навука, 1994. – С. 23–35.

Богомольников В. В. Радимичи (по материалам курганов X–XIII вв.). – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2004. – 226 с.

Ерёменко П. М. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического Съезда. – Москва: Типография общества распространения полезных книг. Преимникъ В. И. Вороновъ, 1906. – Вып. 1. – С. 97–105.

Ерёменко П. М. Производство археологических раскопок в Черниговской губернии Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1894 год. – Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов, 1896. – С. 20–21, 155.

Ерёменко П. М. Раскопки курганов Новозыбковского уезда // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического Съезда. – Москва: Типография общества распространения полезных книг. Преимникъ В. И. Вороновъ, 1906. – Вып. 1. – С. 72–84.

Каталог выставки XI Археологического Съезда в Киеве. – Киев: Типо-литография товарищества «И. И. Кушнерев и КО», 1899. – 310 с.

Кенько П. М. Поясная фурнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.) Свод археологических источников. – Минск: Беларуская навука, 2012. – 172 с.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 226 с.

Левашева В. П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 48. – Москва: Советская Россия, 1967. – С. 7–54.

Левашева В. П. Браслеты // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 48. – Москва: Советская Россия, 1967. – С. 207–252.

Мурашова В. В. Поясной набор // Древняя Русь. Быт и культура. – Москва: Наука, 1997. – С. 79–80.

Національний музей історії України. – Інвентарна книга № 2 (з 28 серпня 1948 р.). – С. 29–30.

Національний музей історії України. – Книга для записи вещей Музея Древностей Императорского Университета св. Владимира. По разряду древностей. – Т. 2. – 136 с.

Недошвина Н. Г. Перстни // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 48. – Москва: Советская Россия, 1967. – С. 253–275.

Рибоков Б. А. Радзімічы // Працы секцыі археолёгіі Беларускай АН. – Т. III. – Менск, 1932. – С. 81–151.

Самоквасов Д. Я. О городищах и курганах в земле северян и их значение в истории. – Чернигов: Губернская типография, 1872. – 16 с.

Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археологического съезда. – Киев, 1878. – Т. 1. – С. 185–224.

Самоквасов Д. Я., Уварова П. С. О находках денежных кладов и других древностей // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического Съезда. – Москва: Типография общества распространения полезных книг. Преимникъ В. И. Вороновъ, 1906. – Вып. 1. – С. 41–69.

Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва: Наука, 1982. – 328 с.

Седова М. Ф. Украшения из меди и сплавов // Древняя Русь. Быт и культура. – Москва: Наука, 1997. – С. 63–79.

Соловьёва Г. Ф. Семилучевые височные кольца // Древняя Русь и славяне. – Москва: Наука, 1978. – С. 171–179.

Соловьёва Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VII–XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) // СА. – Москва: Наука, 1956. – XXV. – С. 138–170, с. 114.

Спицын А. А. Вещи из раскопок П. М. Ерёмко в курганах Новозыбковского и Суражского уездов // ЗРАО. – Санкт-Петербург: типография П. И. Скороходова, 1896. – Т. VIII. – Вып. 1–2. – С. 95–103.

Спицын А. А. Курганы, раскопанные П. М. Ерёмко в Суражском уезде // ЗРАО. – Санкт-Петербург: типография П. И. Скороходова, 1896. – Т. VIII. – Вып. 1–2. – С. 84–95.

Стрельник Марина. Колекція матеріалів з радимичського могильника (XI – поч. XII ст.) поблизу с. Нова Новицька Чернігівської губернії із зібрання НМІУ // Науковий вісник Національного музею історії України (5). Збірник наукових праць. Вип. 5 (відповідальний редактор Б. К. Патриляк). – Київ: Національний музей історії України, 2019. – 229 с. – С. 228–240.

Стрельник О. О. Гривна «радимичського» типу (XI ст.) в експозиції Національного музею історії України // Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів V всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої 125-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2015. – С. 143–147.

Стрельник О. О. Привіски з радимичських курганів поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії в колекції НМІУ // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. – Київ: Друк. ПП «Ощипок М. М.», 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 87–98.

Стрельник О. О. Скроневі кільця радимичів з могильника поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії з колекції Національного музею історії України // Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів VI міжнародної науково – практичної конференції, приуроченої 150-й – річчю від дня народження М. С. Грушевського (1866–1934). – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2016. – С. 109–114.

Фехнер М. В. Шейные гривны // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 48. – Москва: Советская Россия, 1967. – С. 55–87.

Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. – Москва: Издательство Московского университета, 1972. – 215 с.

Щапова Ю. Л. Стекланне бусы древнего Новгорода. // МИА. – № 55. – Том I. – Москва: Издательство Академии наук СССР. – С. 164–180.

Щапова Ю. Л. Украшения из стекла // Древняя Русь. Быт и культура. – Москва: Наука, 1997. – С. 80–93.